

¹Мухитдинов Р.С., ²Байзақ М.

¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Алматы қ., e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Алматы қ., e-mail: Maksat_Baizak@mail.ru

ИСЛАМ ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ ОТБАСЫ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Қоғамды жеке тұлғалар қалыптастырады. Ал қоғамның әлеуметтік, экономикалық әрі рухани тұрғыдан өркендеуі әрбір отбасының тыныс-тіршілігіне тікелей байланысты. Отбасы ұғымы тек белгілі бір саланың төңірегінде ғана қозғалатын тақырып емес. Сонымен қатар арнайы бір діндердің концепциясында ғана айтылмайды. Отбасы ұғымының мән-мазмұны Құран және хадис мәтіндерінде айқын баяндалған. Мақала барысында тақырыптың негізгі мақсатын діни мәтіндерді интерпретациялау арқылы және ғалымдардың герменевтикалық талдаулары арқылы отбасы құндылығы толыққанды баяндалады. Өйткені қасиетті мәтіндерде сөз етілген ұғымдардың интенциясын қатесіз анықтау діни-құқықтық үкімдерге әсер етеді. Сондай-ақ отбасы ұғымының еш шүбәсіз көрініс табуына ықпал ететін неке тақырыбы да қозғалады.

Түйін сөздер: отбасы, ислам құқығы, неке, имам, діни мәтін

¹Mukhitdinov R.S., ²Baizak M.

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: Maksat_Baizak@mail.ru

The value of the family in Islamic law

Society is made up of people. And the social, economic and spiritual prosperity of society is directly connected with every family life. The concept of family is not the only topic that can be addressed only in the field of Islamic law. The meaning of the concept of family is clearly stated in the texts of the Quran and Hadith. During the article, the main goal is to present the family value through the interpretation of religious texts and the hermeneutic analysis of scholars. Because the determination of the intentions of sacred texts influences religious law. Also on the subject of marriage may affect the concept of the concept of family.

Key words: family, Islamic law, marriage, imam, religious text.

¹Мухитдинов Р.С., ²Байзақ М.

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: Maksat_Baizak@mail.ru

Ценность семьи в исламском праве

Общество формируется из людей. А социальное, экономическое и духовное процветание общества напрямую связано с каждой семейной жизнью в отдельности. Понятие семьи – не единственная тема, которую можно затронуть только в области исламского права. Смысл понятия семьи четко изложен в текстах Корана и Хадисов. Основная цель статьи – представить семейную ценность посредством интерпретации религиозных текстов и герменевтического анализа взглядов ученых. Потому что определение интенций священных текстов влияет на формирование религиозных установок и законов по данной проблеме. Также на установки о формировании брака может повлиять и понятие концепции семьи в исламе.

Ключевые слова: семья, исламское право, брак, имам, религиозный текст.

Кіріспе

Отбасы құндылығы мұсылман үшін қастерлі ұғым. Ұрпақ сүйе алмау секілді себептер туындамаса, жалпылама алғанда ислам дінін берік ұстанған адам ажырасу деңгейіне бара бермейді.

Отбасы адамзат қоғамының ең негізгі құраушы бөлігі болғандықтан оның түсіндірмесі де әрбір салаға байланысты түрлі бейнеде сипатталады. Дегенмен, түпкі мәні мен мазмұны бір арнада тоғысады. Яғни, олардың барлығы бірауыздан отбасы қоғамның негізгі құрушы бөлігі екендігіне келіседі. Адамзат отбасы ұғымын жалпылама білгенімен, оның негізгі анықтамасын нақты айқындап беру оңайға соқпайды.

Мүмкін мұндай мәселенің туындауының себебі ол – Құран мәтіндерде нақты баяндалмауында шығар. Құранда негізгі мақсат еткен мағынамызды айқын баяндамаса да, сол ұғымды меңзейтін бірнеше сөздер айтылған. Солардың ішіндегі ең жақыны «أهل» (әһл) сөзі. Себебі Алла Тағала Қасас сүресінің 29-аятында: «Мұса (ғ.с.) мерзімді бітіріп, жұбайымен жолға шыққанда...», – деп баяндайды (Құран, 2015:390). Сондай-ақ Таһа сүресінің 29-30-аяттарында да: «Маған отбасымнан бір уәзір қыл. Туысым һарұнды» (Құран, 2015:390) деп отбасы мағынасында қолданылған. Құранда «أزواج» (әзуаадж), «بنين» (бәниин) «حفدة» (хафәдә) сөздері отбасы мағынасында келген.

Зерттеу жұмысының әдіснамасы

Мақалада ислам құқығындағы отбасы құндылығына діни-құқықтық талдау жасалынады. Зерттеу жұмысында негізінен теологиялық, герменевтикалық талдау, саралау, жіктеу әдіс-тәсілдер қолданылды.

Негізгі бөлім

Отбасы сөзінің мән-мағынасы нақты берілмегендіктен оның қолданысы да әртүрлі. Оған берілген анықтамалар мен түсіндірмелер бар. Әлбетте ол анықтамалар зерттеушілердің ұстанымдарына қарай өзгеріп отырады. Осындай түсіндірмелердің көптігіне қарамастан олардың барлығы отбасының табиғатына, оның құндылықтары мен орнына әрі мақсатына негізделеді.

Тілдік анықтамасы: «الاسرة» (отбасы) сөзі «الاسر» (байлау) сөзінен туындаған. Отбасы – байланудың бір түрі. Бірақ бұл адамның сол істі өзі қалап, ұмтылуы арқылы жүзеге асады. Себебі ол осы байлануда жеке басымен атқара алмайтын нәрселерге қол жеткізеді. Сондай-ақ отбасы сөзі-

нің халық арасындағы түсінігі тілдік мағынасының шеңберінде.

Араб тіліндегі «أسرة» сөзі «عائلة» сөзі баламасы. Бірақ бұл өзге түбірден туындаған. Ибн Манзур «Лисанул араб» атты еңбегінде отбасы сөзіне: «Бала-шағасы көп, жанұясы үлкен», – деп түсініктеме берген. Сондай-ақ ол бала-шағасын қамтамасыз ету мағынасын да білдіреді. Кейбір ғалымдар отбасын қажетті киіммен, азықпен және басқа да мұқтаж заттармен қамтамасыз ету деп түсіндірген. Мұхаммед пайғамбар: «Кімнің күң әйелі болса және оны қамтамасыз етіп оған жақсы қарым-қатынас жасағаннан кейін азат етіп үйленсе оған екі сый бар» деген. Бұл мәтіндегі «қамтамасыз ету» сөзі араб тіліндегі «عال» сөзін білдіреді. Ал мұның мағынасы «жанұя» деген ұғымға саяды.

Терминдік мағынасы: Отбасы сөзіне берілген терминологиялық анықтамаларға үңілсек, ер мен әйелден құралған топтық бірлестік екенін аңғарамыз. Сондай-ақ ол құқықтар мен міндеттерді жүктейді әрі балаларды дүниеге әкелетін қоғамның бір бөлшегі ретінде танылған. Бұл анықтамадан көретініміз отбасы екі жақ келісе отыра құқықтар мен міндеттерді жүктейтін шариги шеңбердің аясында қолданылады. Әрі ол оның негізгі қызметін баяндайды. Яғни, дүниеге ұрпақ әкелу.

Отбасы дегеніміз негізгі әрі үзілмейтін қоғамдық топ және бастапқы әлеуметтік жүйе. Ол қоғам құрылуының түбірі болумен қатар тәрбиенің қайнар көзі. Сондай-ақ көркем мінезге жетелейтін негіз әрі ол адам баласының қоғамдық өмір сабақтарына бейімдейтін шеңбер. Біз осы анықтамадан ұрпақты көбейту және оны қамтамасыз ету сияқты негізгі міндеттерге жанұя тәрбиенің бастамасы екендігін қоса атады.

Отбасы қоғамның ажырамас бөлшегі болғандықтан Алла Тағала оның маңыздылығын Құранның бірнеше жерінде баяндаған. Әрине олардың барлығы белгілі бір себеппен түскен. Енді сол аяттардың түсу себептеріне тоқталайық.

Жалғыздық Жаратушы Аллаға ғана тән. Сондықтан жаратылыстарын жұп-жұп етіп жаратқан. Сол үшін де әрбір жаратылыс өзгеге мұқтаж. Алла Тағала бұл жайында Құранда Рум сүресінің 21 аятында: «Бой ұрып тұрақтауларын үшін өз жыныстарыңнан жұбайлар жаратып, араларына сүйіспеншілік, мейірім орнатқандығына да, оның белгілерінің бірі», – деген (Құран, 2015:21).

Бұл аятқа байланысты ғалымдардың герменевтикалық талдауларына жүгінейік. Танымал герменевтиктердің бірі Ибн Касир жоғарыдағы

мәтінге байланысты былай түсініктеме береді. «Өз жыныстарыңнан жұбайлар жаратып» яғни, сендердің жыныстарыңнан (адам жынысынан) сендерге жұп болулары үшін әйелдерді жаратты «Бой ұрып тұрақтауларың үшін». «Ол (Алла) сендерді бір жаннан (Адам атадан) жаратты. Оның құштар болуы үшін жұбайын (Хауа ананы) өз тегінен жаратты» (Құран, 2015:189) яғни, Алла Тағала Адамның (а.с.) сол жақ қабырғасынан Хауа ананы жаратты. Егер Алла Тағала бүкіл адам баласын тек қана ер етіп жаратса, ал әйелдерді жын, хайуан секілді өзге жыныстардан жарататын болса онда ерлі-зайыптылардың арасында махаббат болмас еді. Егер жұбайлар екі түрлі жыныстардан болса, онда олардың арасында жиіркенушілік туындайды әрі Алла Тағаланың адам баласына берген нығметтерінің бірі ол – әйелдерді адам жынысынан жаратуы. Сондай-ақ ерлер мен әйелдердің арасына сүйіспеншілік пен махаббатты орнатуы да Алланың сыйы. Бұл мейірімділіктің белгісі, себебі ер адам әйелмен шаңырақ көтерген ұрпақ жалғастыру мақсатында яки сезім жетегіне еріп үйленеді. «Ой жүгірте білетін қауым үшін, мұнда көптеген ғибрат бар екені шүбәсіз» (Ибн Касир, 2002:413-414).

Жоғарыдағы мәтінді Нахыл сүресінің 72-аяты қуаттайды. Алла Тағала: «Алла өз жыныстарыңнан жұбайлар жаратты. Жұбайларыңнан сендерге балалар, немерелер пайда қылды. Сондай-ақ сендерді тап – таза нәрселерден ризықтандырды. Сонда да олар бос нәрселерге сеніп, Алланың нығметіне шүкірсіздік ете ме?», – деп баяндайды.

Қазіргі заманымыздың тәпсірші ғалымы ғұлама Мұхаммад Саид Тантауи бұл аятқа қатысты: «Алла Тағала адам баласына берген үлкен нығметтерінің бірін атап өтуде. Алла өз жыныстарыңнан жұбайлар жаратты, яғни, бұл істі тек Алла ғана істеген. Аяттағы «өз жыныстарыңнан» яғни адам жынысынан жаратты. Адамның қуанышына айналу үшін жұп етіп жаратты. Бір жынысты екі нәрсе бір-біріне мұқтаж», – деп талдау жасайды (Тантауи, 1992:195).

Имам Рази осы аятқа байланысты ғалымдардың мына сөзін келтіреді: «Алла Тағаланың «Алла өз жыныстарыңнан жұбайлар жаратты» деген сөзіне байланысты кейбір ғалымдар былай деп айтады: бұл аяттың мағынасы Алла Тағала Хауа (а.с.) ананы Адам (а.с.) атаның қабырғасынан жаратты. Бірақ бұл пікір дұрыс емес. Себебі, Алла Тағала бұл сөзін жалпылама баяндаған. Ал Адам ата мен Хауа ананы ғана бөліп жару бұл аятқа қайшы. Керісінше бұл аят барлық

ерлер мен әйелдерді қамтыған. Аяттың мағынасы: Шынында Алла Тағала әйелдерді ерлердің оларға үйленуі үшін жаратты» (Рази, 2000:65).

Сондай-ақ Алла Тағала «Жұбайларыңнан сендерге балалар, немерелер пайда қылды» деу арқылы адам баласына берген сыйын айтуда. Яғни, ол бала мен немере, ал олар ұрпақ болып есептеледі. Кейбір ғалымдардың көзқарасында аяттағы «бала мен немере» көмекші мен қызметкер дегенді білдіреді. Яғни, қолғабыс болушы, көмекші адамды меңзеуі мүмкін.

Аяттың жалғасында: «Сондай-ақ сендерді тап-таза нәрселерден ризықтандырды» деп аталған нығметтердің үшіншісін айтып өтті. Яғни, рахаттанып өмір сүру үшін таза нәрселерді халал етіп берді. Бұл Алланың құлына деген кеңшілігі және шексіз жомарттығының көрінісі.

Осы аяттың тәпсіріне қатысты имам Рази: «Алла Тағала адам баласына некелік өмірдегі нығметтер мен пайдаларды атағаннан кейін адамның өмір сүруіне қажетті азық-түліктерді баяндады» (Рази, 2000:66).

Сондай-ақ неке бабына тоқталып, некенің мағынасын, үкімін және шарттарын қысқаша баян етеміз.

Араб тілінде «العقد» ақд сөзі бір нәрсені байлау, бекемдеу деген мағынаны білдіреді. Ал «النكاح» никах сөзі – жыныстық қатынас немесе келісім жасау дегенді білдіреді. «الزواج» байланыс немесе ердің өз жарына қосылғанын аңғартады (Мажиддин Мұхаммед, 2009:1648).

Ақд сөзінің шарифаттағы мағынасы – куәгерлердің алдында сөз салу мен қабыл алу байланысы.

Неке сөзінің терминдік мағынасы – ер мен әйелді бір-біріне адал етуші келісім деген мағынаны береді (Ғунайми, 2003:410).

Ал «ақд өз-зәуаж» (неке келісімі) сөзіне келер болсақ, оған ғалымдар әртүрлі пікір айтқан. Бірақ олар осы рәсімнің рүкіндері мен шарттарының бар екенін және ол ерлі-зайыптылардың бір-бірімен қосылуға (жыныстық қатынас) рұқсат етілгендігін қамтиды. Кейбір ғалымдар анықтаманы қысқада нұсқа берсе, ал кейбіреулері бірнеше шарттар қосқан. Сондықтан біз мәтінде ханафилердің анықтамасын негізге алып атаймыз, басқа мазһабтардың анықтамасын қосымша мәлімет алуды қалағандар үшін сілтемелерде келтіреміз.

Ханафилер неке келісімі: «Ер мен әйелдің бір-біріне қосылуы, яғни әдейілеп рақаттануға иелік беретін келісім» деп анықтама береді (Абдулла ибн Махмуд, 2015:101).

Ал Мәликилер неке келісімі: «нәпсілік ләзәт алу» деген. Шәфиғилер: «қосылу және жыныстық қатынас» деп түсіндірген. Осы анықтамаларға қарап неке қию келісімі «арнайы сөздер арқылы ерлі-зайыптыларға бір-бірімен жыныстық қатынасқа түсуге рұқсат ететін келісім» деп те анықтама беруге болады.

Ресми некеге отыру неке шарттарына жатпайды, өйткені ол некенің шарттарынан емес. Некенің фикһ ғұламалары атап кеткен шарттары мен рүкіндері орындалған жағдайда ғана шариғат бойынша неке дұрысқа саналады. Дегенмен мемлекетте ресми тұрғыдан тіркелмесе өмірдегі әртүрлі жағдайлар барысында сенімсіздік тудырып, заң алдында кейбір машақаттар туындауы мүмкін.

Неке туралы Құран Кәрімде «Егер (үйленгенде) жетім әйелдер жайында әділетсіздік істеуден қорықсаңдар, өздеріңе ұнаған басқа әйелдерден екі, үш және төртке дейін үйленіңдер. Сонда егер тең ұстай алмаудан қорықсаңдар, онда біреу алыңдар немесе қолдарыңдағы күң де болады. Бір әйелмен қанағаттану қиянаттан аулақ болудың ең тура жолы», – деп айтқан (ниса сүресі 3-аят). Ғалымдар осы аятты дәлелге алып үйленудің үкімі сүннет және мұстахап деп айтқан. Сондай-ақ басқа аятта: «Анығында, Біз сенен бұрын көп пайғамбар жібердік, олардың да қатынбалалары болды. Ешқандай пайғамбарға Алланың әмірінсіз керемет келтірілмейді. Әр кездің өз үкімі болады», – деп пайғамбарлардың өздері де отбасы құрып бала-шағалы болғанын айтқан (Рағьд сүресі 38).

Пайғамбардың (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) сүннеті сөзі, ісі және мақұлдағаны, Абдулла ибн Масғуддан (оған Алла разы болсын) жеткен хадисте Пайғамбардың (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын): «Уа бойдақтар жамағаты! Кімнің шамасы жетсе үйленсін. Өйткені үйлену көз бен ар-намысты харамнан сақтайтын мықты қорғаушы. Кімде-кімнің үйленуге шамасы жетпесе ораза ұстасын. Расында ораза ол үшін қалқан болмақ», – деп айтқан (Ибн Хажар, 1379:119). Шын мәнінде бұл хадис кез-келген пендені үйленуге қызықтырады және құлшындырады.

Үйленудің үкімі жеке тұлғаға байланысты уәжіп, харам, сүннет, мұстахап және макруһ болып бөлінеді.

Уәжіп үкімі – ер жігіттің тұрмыс жағдайы жақсы болып, үйленбей зина жасап қою жағдайынан қорықса, онда оған үйлену – уәжіп. Харам үкімі – Дүние мүлкі және денсаулығы болмаса

әрі зина жасап қоюынан қорықпаса, үйленген соң зұлымдық жасайтын болса үйленуі – харам.

Сүннет үкімі – Шахуаттық сезімі жағынан орта жолда болған адам.

Мұстахаб үкімі – Шарт-жағдайы бола тұрып, зина жасап қоюынан қорықпаса, онда мұстахаб.

Мәкруһ үкімі – Зина жасап қоюынан қорықпағанымен әйеліне тиесілі ақыларын бере алмайтын адамның үйленуі – мәкруһ.

Некенің рүкіні (тірегі): Некенің рүкіні саны жағынан көптеген ғалымдар арасында келіспеушілік бар. Бірақ біздің мазһабта тек бір ғана «әс-Сифа» (ижаб және қабул) рүкіні бар [11, 295-б.].

Басқа келісім-шарттарындағыдай бұл рүкін неке қияр келісіндегі ең негізгі тірек, онысыз неке жарамсыз. Негізінде некедегі келісім, саудасаттық, үй жалдау және т.б. келісімдерге қарағанда әлде қайда маңыздырақ. Келісім ризалықпен болады, біреуді мәжбүрлеуге болмайды. Тек өз қалаумен рұқсат береді. Әс-Сифа «ижәб» және «қабул» тәрізді екі сөзден құралады.

Ижаб дегеніміз сөз салу немесе ұсыныс, ал қабул болса қабыл алу деген мағынада. Ислам шариғатында фуқаһа ғалымдары ижаб және қабул сөзіне екі көзқарас айтады:

Бірінші – Мәлики, Шәфиғи және Ханбали мазһабында жекелеген мағнасында ижаб – иелік еткен нәрсенің көрінісі мысалы, сатушы, жалға беруші, қыз бала немесе оның уәліі. Ал қабул – иелік еткен нәрсенің басқаға өтуі мысалы, сатып алушы және ер жігіт. Яғни сөз салу қыздың әкесінен немесе оның орнындағы өкілден, ал қабул күйеу жігіттен немесе оның орнында жүрген өкілден жүзеге асады.

Екінші – Ханафи мазһабында ижаб өзі иелік етуі үшін белгілі сөздермен сөз салу. Қабул арнайы сөздермен жауап қайтару.

Шарх Фатх әл-Қадир кітабында: «Ижаб қай жақтан да алғашқы болып айтылатын сөз, қабул – оның жауабы», – делінген (Ибн Һумам, 1316: 74). Демек ұсыныс сөзін бірінші болып жігіт жақ немесе қалыңдық тарап айтуының еш әуестігі жоқ, бәрібір неке дұрыс болып есептеледі.

Ғалымдар арасында ұсыныс пен қабыл алуда айтылатын сөздер жайында бірнеше көзқарас айтқан. Өйткені неке де, сауда-саттық та, сыйлық беру де және т.б. жағдайларда бір сөз айтыла бермейді.

Ханафи мазһабында айтылатын сөз емес, маңыздысы ниет. Әрі өткен шақ және әмір сифасындағы ұсыныс пен қабыл алуға сай келетін барлық сөзбен ұсыныс және қабыл алу жасала береді. Ал Шафиғи мен Ханбали мазһабтарында

тек қана араб тіліндегі «зауажту» және «анкахту» деген екі сөзбен жасалады.

Сондай-ақ көптеген ғалымдар бірауыздан араб емес халықтарда, яғни араб тілін білмейтін адамдар және оны үйренсе де дұрыстап айтуға шамасы келгендер үшін «ижәб» және «қабул» сөздерін одан басқа тілде айтса да неке дұрыс болады. Өйткені араб тілін үйренуге мүмкіндіктері болмағандықтан, оны айта алмаса, араб тілін үйрену олар үшін міндет емес. Оларға өз тілдерінде сол мағынаны беретін сөздерді айтса да жеткілікті. Өйткені бұл жерде сөздің айтылуы емес, оның мағынасы мақсат болып тұр.

Ал Ханбали мазхабында болса «зауажту» немесе «анкахту» сөзінен басқа сөзді қолдану рұқсат емес. Өйткені Құранда осы сөз келген деген көз қарасты айтқан.

Демек егер араб тілін білмесе «ұсыныс» және «қабыл ету» некеге тұрушы екі жақ түсінетін кез келген тілде жүзеге асырылады.

Сонымен қатар егер некелесушілер сөйлей алмайтын мылқау немесе үзірлері болса, онда неке жазу немесе ымдау (ишарат ету) арқылы орындалады. Өйткені ниет қылған ойды және мақсатты жеткізу көрінеді.

Ұсыныс жасау және қабыл алудың шарттары:

Бірінші – екі жастың ақылы есі дұрыс, балиғат жасына толған болуы керек. Жынды мен сәбидің некесі дұрыс емес, өйткені келісім орындалу үшін ақыл есі дұрыс болуы міндетті. Жынды мен сәбидің сөздері дәлел болмайды.

Екінші – бір орында болу: Сөз салу және қабыл алу бір орында болуы керек. Сол сияқты сөз салушы мен қабыл алушының бірі (келісімін бермей) отырған орнынан тұрып кетсе немесе басқа бір іспен шұғылданып кетсе келісім жүзеге аспайды (Әл-Касани, 1998:325).

Ханафилерде неке келісінде бір орында отыру міндетті болып есептелмейді. Себебі зәрулік жағдайда дұрыс болмайды. Белгілі орында үкімі орындалады. Әл-Кәсәни: «Бір орында отыруды шарт десек, кейбір келісімнің жолын тосады. Шынайы зәрулікпен екеуі екі жақта болса, арнай шарттармен үкімі орындалады. Егер ақиқатында екеуінің шарттары басқаша болса, үкімі де басқаша болып рүкін орындалмайды», – деп айтқан (Әл-Касани, 1998:325). Демек сөз салушы және қабыл алушы бір орында болуы абзалырақ, бірақ бір орында болуы міндетті емес. Өйткені екеуі екі қалада немесе басқа орындарда болуы мүмкін. Сондай жағдайда арнай шарттармен екі жақтың неке келісімі іс жүзіне асады.

Үшінші – ұсыныс пен қабыл алу бір-біріне қарама-қайшы келмеуі және сөздерін естуі: Өйткені бірінші жақ екінші жақтың сөзін естімесе онда сырттан айтылған болып есептеледі.

Төртінші – ұсынысқа келісу: ұсыныс жасау және қабыл алу шынайылықпен болады. Жігіт маһр сыйлығын мақсат қылып: «мыңға тұрмысқа алдым», – десе. Қыз: «қабылдадым», – десе келісім дұрыс болып есептеледі. Алайда қыз: «екі мыңмен қабылдадым», – десе келісім дұрыс болмайды. Егер «бес жүзбен қабылдадым», – деп айтса келісім орындалады.

Себебі неке келісінде маһрге келіспеушілік болса, келісім жасалынбайды. Айтылған саннан жоғар болса келісім орындалмайды, бірақ сол сан немесе одан төмен сан болса келісім орындалады.

Ұсыныс әдет-ғұрыптағы арнайы сөздермен, хат және ишарат белгілермен жасалады. Арнайы сөз «маған үйленуді қабыл ет» екінші жақ «қабыл еттім» деген сөздермен жасалады. Хатты арнайы сөздермен жазылған. Бірақ қазіргі таңдағы байланыс желілері хаттың электронды құралдар арқылы жазылады.

Некенің шарттары төртеу. Олар:

1. **الانعقاد** (инғикад) – некенің рүкініне немесе негізіне байланысты шарттар, егер некенің рүкініне осы шарт қайшы болса неке жарамсыз болады.

2. **الصحة** (Сиххат) – некенің дұрыстығына қатысты шарттар, егерде некеге осы шарттар қайшы болса, Ханафиларде фасид (бұрыс), ал Жумхурда батил (жалған) болады. фасид некенің негізін (рүкін) жоққа шығармайды, бірақ шарттарын жоққа шығарады. Ал батил некенің негізінде (рүкін) шарттарында жоққа шығарады.

3. **النفاذ** (Нәфәз) – жоғарыда айтылған шарттардың және некенің іс жүзіне асуына байланысты шарттар. Бұл шарттар болмаса, Ханафи және Маликилер де дұрыс емес.

4. **اللزوم** (Лузум) – некенің бекем болуы және жалғасын табу үшін керек шарттар. Некенің осы шарттары кем болса неке дұрыс, некенің ары қарай жалғасуы ер мен әйелдің қалауында (Зуһайли, 2014:60), (Әділбаева, 2013:56).

Сондай-ақ осы шарттарға тоқталсақ.

1. Некенің рүкініне немесе негізіне байланысты шарттар

Некенің рүкіні біздің мазхапта ұсыныс пен қабыл алу, инғикад рүкінге қатысты шарттар. Осы шарттар бар болса ғана ұсыныс пен қабыл алу дұрыс болып есептеледі. Ол шарттар:

Бірінші: Келісім жасаушыларға қатысты шарттар, яғни жігіт пен қызға қатысты екі шарт бар.

1) Некеге тұрушылар балиғат жасына жеткен болуы керек. Балиғат жасына жетпеген жастар немесе жынды адамның некесі жарамсыз. Ханафи мазһабында жігіт пен қыздың балиғатқа толуы шарт емес, бірақ некелесушілердің балиғат жасына толуы нәфаз шартына жатады. Демек некенің іске асуын қамтамасыз ететін шарттар ретінде қарастырылады.

2) Ұсыныс сөзінің анық айқын болуы. Бұр әрине хат жазумен немесе желі құралдарымен сөз салу арқылы жасалады. Бұған келесі тақырыпта тоқталамыз.

Екінші: Әйелдерге қатысты шарттар.

1) Жарды әйел жынысынан алу. Ер мен әйел екені белгісіз адамға үйлену және бір жынысты кісілердің үйленуі харам.

2) Үйленуге рұқсат етілмеген әйелдер. Алла Тағала тыйған бір-біріне үйленуге болмайтын адамдардың тұрмыс құрмауы. Сондай-ақ қыздың мұсылман емес адамға үйленуі де харам. Ал ер адам мұсылман және кітап иелерінің (христиан немесе яһуди) қыздарын алуына болады.

Үшіншісі: Ұсыныс пен қабыл алуға қатысты шарттар.

1) Неке келісім жасаушылар белгілі бір орында бірге отыру.

Екі жақ бір-бірінің дыбысын еститіндей орында отыру керек. Әбу Жүсіп бойынша бірінші жақ куәгерлердің алдында ұсыныс жасаса, ал екінші жақ сол отырыста болмаса, кейін басқа орында куәгерлердің көзінше ұсынысты қабылдаса келісім айқындалады.

2) Ұсыныс пен қабылдаудың артынан бірден айтуы керек.

Неке келісімі басқа келісімдер сияқты, ұсыныс пен қабыл ету бірінің артынан бірі айтылады.

3) Некеге отырушылар бір-бірінің сөзін түсінуі қажет.

Ұсыныс пен қабылдау айқын немесе астарлы сөздермен жасалады. Бір-біріне түсінікті тілмен жасалады, бірі араб тілінде енді бірі қазақ тілінде айтса бірақ бір-бірін түсінбесе, онда дұрыс болмайды.

4) Ұсыныс пен қабылдау бұйрық рай және өткен шақта болады.

Сөз салу мен қабыл алу өткен шақта және бұйрық райда болады. Мысалы, «некеледім, некеге алдым, үйлендім, тұрмысқа алдым, тұрмысқа шықтым, бағыштадым, сыйладым, мені

өзіне некеле, өзімді саған некеледім және т.б.» сөздермен жасалады. Төрт мазһабтада еш уақытта келер шақ етістігімен ұсыныс қабыл етілмейді. Мысалы, ертең немесе арғы күні тұрмысқа шығамын деген сөздермен жасалмайды.

5) Неке қиылу барысында айтылатын шарттар шариғатқа сай болуы керек.

Қыз бен жігіт неке қиу кезінде өз қалауларын шарт ретінде қоса алады. Яғни неке қиылу барысында жігіт қызға, қыз жігітке шариғатқа сай талаптарын қоя алады. Талаптар екіге бөлінеді:

Шариғат сай келген талап дұрыс талап деп аталады. Неке қиылу кезінде екі жақ бір-біріне қойылған талаптарға келіссе, оны орындау уәжіпке жатады. Мысалы, тоқал алмауға, басқа жаққа көшпеуге, бәйбіше мен тоқал бір үйде тұрмауға және т.б. осы сияқты шарттарды қойса, жігіт сол кезде разылығын білдірсе бірақ кейін райынан қайтса. Маһрын толық бермеген болса, онда маһр мислді толықтап береді. (Маһр мисл – тұрмыс құрған уақытында, басқа да тұрысқа шыққан қыздардың сол кездегі алған маһрлері).

Шариғат талаптарына сай келмеген талапты бұрыс талап деп аталады. Мысалы, «мені алсаң екінші әйеліңмен ажырас» деген секілді, әйелін төркінімен мүлде араластырмау талаптары. Яғни мұндай пайдасыз талаптар айтылса да орындау міндетті емес. Тіпті «жарайды» деп келісімін берсе де, кейіннен осы талаптарды бұзып ері екінші әйелімен ажыраспаса, әйелі де төркінімен араласатын болса осы талаптар некеге ешқандай кедергісін тигізбейді (Зуһайли, 2014:66), (Исаұлы, 2010:188).

2. Некенің дұрыстығына қатысты шарттар.

Некенің рүкіні және рүкініне байланысты шарттар орындалса, неке құрылған болып саналады. Бірақ қиылатын некенің шариғи тұрғыдан дұрыс болуы үшін келесі шарттарды орындауы қажет.

1) Келісім жасаушылардың арасында мәңгі және уақытша кедергілердің болмауы.

Неке кезінде үйленуге барлық мүмкіндіктер болуы тиіс. Сондықтан ер мен әйел ата-тегі, сүт туыстығы және туыстары секілді себептермен бір-біріне жақындығы болса некеге тұру харам болады.

Ал егер әйел басқа біреудің жұбайы болса немесе «ғиддат» мерзімі әлі бітпеген болса үйлену кедергісі уақытша болады. Егер әйел ажырасып «ғиддаты» мерзімі біткен болса, онда оған үйленуіне болады. Мәңгі және уақытша кедергілері бар адамдар тұрмыс құрған болса, некелері фасид болады. Олардың арасын мәжбүрлеп

болса да ажырату керек. Егер қосылып қойған болса, ер адам әйелге маһрін береді.

2) Өмірлікке некелесу.

Неке кезінде ұсыныс пен қабыл алу уақытша емес, өмір бойы бірге болатын сөзбен айтылуы тиіс. Мысалы үйлену «бір ай» немесе «бір жыл» сияқты белгілі бір уақытқа жасалса неке жарамсыз болады. Ер кісінің әйелге «бір айға саған неке қияйын» не болмаса «сен бір жыл уақыт немесе мына қаладан көшіп кеткенге дейін сені өзіме некеледім» дейтін болса, әйел де осыны қабылдаса, біріншісі – «мутға некесі», екіншісі – «уақытша неке» саналады. Уақытша және мутға некесіне шариғаттар тиым салынған.

3) Үйлену кезінде екі куәгердің болуы.

Үйлену үлкен жауапкершіліктерді арқалайтын киелі іс болғандықтан, мұны адамдарға жасырын қалмай жариялануы және арнайы куәгерлермен бекітілуі қажет. Құранда: «Ер кісілерінен екі куә жасаңдар. Егер екі ер болмаса, онда разы болатын куәлардан бір ер мен екі әйел жетеді» (Құран, 2015:55). Аят саудаға қатысты болумен қатар үйлену келісіміне де жатады.

4) Үйлену разылықпен және еріктілікпен болады.

Ханафилерден басқа жумһурда қыз бен жігіттің бір-бірінің ризалығын алу шарт. Үйлену еріктілікпен болуы керек. Разылық болмаса неке де дұрыс болмайды. Бір адам біреуді өлтіру, қатты соққы және тұтқындау мақсатымен үйленуге зорлайтын болса бұл неке бұрыс болады.

Ханафилерде мәжбүрленген және қалжыңдаған адамның некесі де, талағы да жарамды болып есептеледі.

3. Жоғарыда айтылған шарттардың және некенің іс жүзіне асуына байланысты шарттар.

Неке қию кезінде рүкіні, негізіне байланысты шарттар және некенің дұрыстығына қатысты шарттар орындалса, неке шариғи тұрғыдан дұрыс болып есептеледі. Бірақ некенің іс жүзіне асуы үшін төмендегі шарттар қажет.

1) Некелесуші жігіт пен қыздың ақыл-есі дұрыс, балиғат жасына толған және азат болуы керек.

2) Жақын уәлиі бола тұра кәмелетке толмаған баланың некесін алыс уәлиі қиса, жақын уәлиінің рұқсатын алмайынша ерлі-зайыптылардың бірге тұруына, жақындасулары кешіктіріледі.

3) Өкілдің ісі өкілдік берушінің тапсырмасын қарсы келмеуі қажет. Шариғат бойынша адам өзінің ісін атқару үшін басқа біреуге сеніп табыстай алады. Мұны өкілдік дейді. Істі басқаның орнына атқарушы өкіл (қызмет жасаушы), ал істі

бастаушы өкілдік беруші деп аталады. Некеде де өкілдікке рұқсат береді (Зуһайли, 2014:95), (Әділбаева, 2013:62).

4. Некенің бекем болуы және жалғасын табу үшін керек шарттар.

Неке қиылған соң, берік әрі өмір бойы жалғасуы үшін тиісті шарттарды «лузум» шарттары дейді. Осы шарттардың кем болуы, некенің ары қарай жалғасуы екі жастың еркінде. Қаласа жалғастырады, қаламаса ажырасып кетеді.

1) Ақыл-есі кем немесе сәби баланы әкесі болмаса атасы үйлендіру. Егерде көкесі немесе ағасы үйлендірсе, сәби кәмелетке толғанда, ал ақыл-есі кем адам айыққан кезде некені бұзып-бұзбау құқығы бар. Ал әкесі немесе атасы үйлеген болса, сәби балиғатқа толса, жынды жазылса некені бұзу қақысы жоқ. Бұл имам Әбу Ханифа мен Мұхамметтің көзқарасы, ал Әбу Жүсіпте шарт емес.

2) Қыз бала маһр мислмен өзінің теңі емес біреуге уәлилерінің рұқсатынсыз тұрмысқа шығу жағдайында, уәлилері олардың некесін бұздырта алады. Некенің негізіне әсер етпегенімен, некенің бекемдік шартында қарастырылған. Сол себепті ата-ана, аға-жеңгелердің және жақын туыстардың рұқсатымен үйленген абзал.

3) Уәлилерінің рұқсатынсыз қыз теңіне үйленсе, өз қатарларының өлшеміне тең маһр алуы қажет. Олай болмаса уәлилері некені бұзуды талап ете алады. Егер жігіт маһрді толықтырама десе уәлилері кедергі бола алмайды.

4) Ер кісінің белсіздігі секілді жағдайда некені бұзып-бұзбау қыздың өз қалуында (Әділбаева, 2013:63).

Неке үш түрге бөлінеді дұрыс (сахих) неке, бұрыс неке (фасид) және жалған (батил) неке деп.

Дұрыс (сахих) неке деп негізі мен шарттары толық болып қиылған некені айтамыз. Жігіт пен қыздың ақыл-есі дұрыс, кәмелет жасына жеткен, үйленуге ешқандай кедергісі жоқ болса және екі куәгердің алдында қиылса, бұл неке дұрыс болып есептеледі.

Негізі мен шарттары орындалған дұрыс некенің нәтижелеріне тоқталсақ:

1) Неке қиылған соң жас-жұбайлар шариғат шеңберінде бір-біріне төсек қатынасы адал болады. Алла Тағала Құранда: «Әйелдерің сендердің егіндіктерің. Егіндіктеріңе қалай қаласандар келіндер», – деген (Бақара сүресі 223).

Неке ердің әйеліне тек қана алдынан жақындауды адал етеді. Әйелінің артынан, хайыз, нифас және қажылықта ихрам кезінде жыныстық

катынасын жасауларына болмайды. Бұл жайында «Бақара» сүресінде: (Мұхаммед) «олар сенен (әйелдің) етеккір жайында сұрайды. Оларға: «Ол жиіркенішті нәрсе, етеккір кезінде әйелдерден аулақ болыңдар. Оларға тазарғанға дейін жақындаспаңдар. Қашан олар нақ тазарса, оларға Алланың өздеріне бұйырған жерінен жақында-сыңдар» де», – дейді (Бақара сүресі 222). Демек Жаратушымыз рұқсат еткен жерден ғана төсек қатынасын жасауға болады, ал рұқсат етпеген жерден қосылса күнәһар болады. Тіпті Алла елшісі (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) әйеліне артқы жағынан қосылған адам жайында: «Әйелінің арт жағынан жақындағанға қарғыс айтылған» дейді (Шаукани, 1987:200).

Неке қиылғаннан кейін ер мен әйел бір-бірінің бастан аяқ барлық денесіне қарай алады, тек жыныс мүшелеріне қарамаған абзал.

2) Әйел отағасының үйінде қалуы қажет. Әйел күйеуіне бағынып үйде отыру міндетті, тек күйеуінің рұқсатымен ғана сыртқа шыға алады. Сонда ғана отбасы кикілжіңдері болмайды.

3) Үйленгеннен кейін әйел маһр алуға құқықты болады.

4) Отбасы құрған соң күйеуіне әйелінің ішіп-жеуі, киім-кешегі және баспанамен қамтамасыз етуі міндетті болады. Құранда: «Кеңшілік бай кісі өзіне Алланың бергені бойынша нәпақа берсін. Ризығы азайтылған адам да нәпақаны Алланың бергені бойынша берсін. Алла ешкімге оған бергенінен артық салмақ салмайды. Алла ауыртпалықтан кейін жеңілдік береді», – деген (Талақ сүресі, 7-аят).

5) Ер мен әйел жанұя құрған соң, екі арада жақындық орнайды. Мысалы, жігіттің ата-анасы қыздың ата-анасы болады. Ал қыздың ата-анасы жігіттің ата-анасы болады. Сондықтан да отбасы құрғаннан кейін өзара қайын жұрттық туыстық пайда болып, үйленуге болмайтын адамдар пайда болады.

6) Дүниеге келген бала әкесінің тегін алады.

7) Ерлі-зайыптылар арасында мұрагерлік үкімі жүреді.

8) Көп әйел алған болса, әйелдерінің арасында әділдік сақтауы тиіс. Әділдік жасағанда баспанамен, азық-түлік, киім-кешек қамтамасыз ету және ақыларын беру мәселелеріне аса мән берген жөн. Алла Тағала: «әділдік жасаудан қорықсаңдар бір әйелмен ғана қанағаттаныңдар», – дейді (Құран, 2015:84).

9) Неке қиылғаннан кейін әйелі күйеуіне бағынуы және шариғат белгілеген жұбайлық міндеттерді, күйеуі де өзіне жүктелген міндеттерді

атқаруы міндетті (Зуһайли, 2014:111), (Әділбаева, 2013:65), (Исаұлы, 2010:244).

Дұрыстық шарттарында кемістігі бар некені бұрыс неке деп атайды. Атап айтқанда:

1) Куәгерлерсіз қиылған неке бұрыс болып есептеледі.

2) Әйелінің сіндісін немесе немере әпкесін немесе нағашы әпкесін өз әйелінің үстіне (екінші әйел қылып) алу Құранда тыйым салынғандықтан шариғатта жарамсыз болып табылады. Егер әйелінің үстіне осылардың бірін алатын болса, соңғы алған әйелінің некесі бұрыс болады.

3) Біреудің некелі әйеліне үйлену бұрыс болады, себебі некедегі әйел ажырасып немесе ері қайтыс болып ғиддат күту мерзімі аяқталмайынша басқа біреуге тұрмысқа шығуына болмайды.

4) Бір адамн үш талақпен ажырасқан әйелімен, басқа бір ермен некелесіп, ол ер талақ бермейінше, қайта үйленуі бұрыс неке есептеледі.

5) Үйленулері өмірлік харам болған қан, қайынжұрттық немесе сүт туыстарының бірімен үйлену жарамсыз. Өзіне жақын туысқан екенін білмей үйленіп қойса да, ол неке жарамсыз болып саналады. Мысалы, бір ата-анадан туған жігіт пен қыз екі жақта өсіп кейін бір-бірімен кезігіп тұрмыс құрса, бұл неке жарамсыз бұрыс неке болады. Сондықтан оларды ажырастыру қажет.

6) Уақытша неке қию да жарамсыз. Ханафи мазһабының негізін қалаушы Әбу Ханифа, Әбу Жүсіп, имам Мұхаммедтің көзқарастары бойынша уақытша неке мерзімі белгіленген неке және ол жарамсыз болып табылады (Әл-Касани, 1998:606).

Шариғатта жарамсыз деп саналатын некеде ерлі-зайыптылар бірге тұруларына болмайды, өйткені ол тыйым салынған некеде болып тұр. Егер де төсек қатынасына барса, бұл әрекеттері зина болып есептеледі. Бірақ, некені жарамсыз ететін жағдайларды түзеуге мүмкіндігі болса, оны түзейді. Мысалы, куәсіз қиылған некені қайта куәлардың көз алдында қиып түзеуге болады. Сондай-ақ, уақытша некені де қайтадан өмірлік деп қиса неке дұрыс болады. Жарамсыз үйленуде өздерін ерлі-зайыпты санағандар бір-бірімен төсек қатынасын жасамаса, онда ешқандай нәтиже, мәселе туындамайды. Егер төсек қатынасында болса, онда мынадай нәтиже пайда болады: дүниеге келетін бала әке жағынан нәсілі айқындалады. Бірақ, бұл үшін бала ең аз алты ай және ең кеші бір жылдың ішінде дүниеге келуі тиіс (Исаұлы, 2010:247).

Рукінің шарттарында орындалмай қиылған неке жалған неке деп аталады. Мысалға сәби

баланың және ақыл-есі жарым адамның тікелей өзі үйленуі, қыз бен жігіттің неке қиярда келер шақпен келісім шарт жасауы, қызбен қоса оның сіңлісімен, немере әпке, нағашы әпке сияқты жақын туыстарымен үйлену, өзге біреудің әйелімен біле тұра үйлену, мұсылман қыздың кәпірге тұрмысқа шығуы, мұсылман ер адамның кітап иелерінен басқа дінсіз бір әйелмен үйленуі жатады. Сондай-ақ, мұтға неке де жалған некеге жатады.

Бұлар түгелдей бірге өмір сүруге келмейтін некелер. Мұндай жағдайда дереу бір-бірлерінен ажырасып кетулері қажет. Сол себепті маһр, нәпақа, бойсыну, мұра беру міндетті емес және төсек қатынас жасауға болмайды. Егер ажырамайтын болса, қазы күшпен ажыратады (Зуһайли, 2014:118).

Қорытынды

Ислам – кейбір діндегілер сияқты ажырасуға тыйым салмай, керісінше оған қатысты өзіндік талаптар мен шарттарын реттеп, жасалу жол-

дарын түзеді. Исламнан бұрын жәһилият кезеңінде арабтар өз әйелдеріне қалаған кезде талақ айтты, қалаған кезде қайтаратын. Белгілі бір шегі, жолы жоқ болатын. Бұл – әрине әйел кісіге деген зұлымдық, оған көрсетілген әділетсіздік. Ислам келгеннен кейін, мұндай тұрпайылықты тоқтатты. Еркектің талақ айту құқын «үшеуге» шектеді. Үшіншісінде не қалдырасың, не дұрыс жолмен ажырасасың деді. Мұндай шектеу әр бір отағасына жауапкершілікті сездіріп, ажыраспастан бұрын жан-жақты таразылап, отбасы тірегінің бірі саналатын жарын бағалауына алып келді.

Отбасы – өзінше бір мемлекет іспетті. Оның іргесі өзара түсіністік, бауырмалдылық және сүйіспеншілікке құрылғаны жөн. Сонда ғана іргесі берік отбасы болмақ. Бірақ, кейде жанұя шаттықтан көрі қайғыға, бақыттан көрі қасіретке толып, отбасы мүшелері үшін шаңырақ қасіретке айналуы мүмкін. Мұндай жағдайда ерлі-зайыптылар арасында пайда болған мәселені анықтап, оны оңды шешуге тырысу қажет. Оңтайлы шешімге көнген ерлі-зайыптылар жақсылықпен жарасады.

Әдебиеттер

- Құран Кәрім. (2015). Қазақша түсіндірмелі аударма, / ауд. Асқар Әкімханов, Нұрлан Анарбаев. Алматы. Көкжиек баспасы. – 624 б.
- Арабша-қазақша сөздік. (2016). Түзушілер: Палтөре Ы., Жүсіпбеков Ж., Мухитдинов Р., Қырбаев Қ. т.б. – Алматы. Нұр-Мұбарак баспасы. 916 б.
- [http://www.oujdacity.net/national-article-76995-ar/بين اللغة و الاصطلاح الأسرة.html](http://www.oujdacity.net/national-article-76995-ar/بين%20اللغة%20والاصطلاح%20الأسرة.html)
- Исмағил ибн Касир ад-Димашки. (2002). Тафсирул қуранил азим. – Бейрут. Дәру ибн хазим. – 3 т.
- Мұхаммед Сайд Тантауи. (1992). ат-Тафсиру ал-уасит лил-қурани ал-карим. – Каир. Дарул мағариф. – 8 т.
- Фахруддин Рази. (2000). ат-Тафсиру ал-кабир. Бейрут. Дарул кутубул ғилмия. – 20 т.
- Мажиддин Мұхаммед ибн Яқуб. (2009). Әл-Қамус мүхит. Каир. Дәрул хадис.
- Абдул Ғани Ғунайми. (2003). әл-Лубаб фи шархил китаб. Дамаск.
- Абдулла ибн Махмуд. (2015). әл-Ихтияру литтағлилил мүхтар. Дәрул мағрифа.
- Ибн Хажар Ахмад ибн ал-Асқалани. (1379). Фатхул бари фи шархил Бухари. Бейрут. Дәрул мағрифа. 4-т.
- низаму уа жамағату мин ғуламаи хинд. (2000). әл-фәтәуә Һиндия Әл-Мағруфату ал-фатауа аламаккия, Тахкик Абдуллатиб Хасан Абуррахман. Бейрут.
- Ибн Һумам. (1316). Шарху фатхул қадир. Мысыр. 5-т.
- Әл-Касани Әбу Бәкір ибн Масғуд. (1998). Бадағу ас-сонағ фи тартиби аш-шарағ, тахкик Мұхамед бин Ясир. Бейрут. Дәру ихия әт-турос араби. 2-т.
- Уаһбату Зуһайли. (2014). Фиқул ислам уа адиллатуһу. Бейрут. Дәрул фикр.
- Әділбаева Ш. (2013). Исламда отбасы. – Алматы. Дәуір баспасы. 330 б.
- Исаұлы Мұхитдин, Ато ас-Сынбати. (2010). Отбасы ғылымхалы. – Алматы. Нұр-Мұбарак баспасы. 360 б.
- Мұхаммад ибн Али ибн Мұхамед Шаукани. (1987). Найлул аутар. Каир. Мактабатул Қаһира.

References

- Kuran Karim. (2015). Kazaksha tusindirmeli audarma, / aud. Askar Akimkhanov, Nurlan Anarbaev, Almaty. Kokzhiiek baspasy. 624 b.
- Arabsha-Kazakhsa sozdik. (2016). Tuzushiler: Paltore Y., Zhusipbekov Zh., Muhitdinov R., Kyrbaev K. t.b. – Almaty: Nur-Mubarak baspasy. 916 b.
- [http://www.oujdacity.net/national-article-76995-ar/بين اللغة و الاصطلاح الأسرة.html](http://www.oujdacity.net/national-article-76995-ar/بين%20اللغة%20والاصطلاح%20الأسرة.html)
- Ismail ibn Kasir ad-Dimashki. (2002). Tafsirul kuranil azim. – Beirut. Daru ibn hazim. – 3 t.
- Muhammed Said Tantaui. (1992). At-Tafsiru al-uasit lil-kurani al-karim. – Kair. Darul magarif. – 8 t.
- Fahrudin Razi. (2000). at-Tafsiru al-kabir, Beirut. Darul kutubul gilmiya. – 20 t.

- Mazhiddin Muhammed ibn Iagkub. (2009). Al-Kamus muhit. Kair. Darul hadis.
- Abdul Gani Gunaimi. (2003). Al-Lubab fi sharhi kitab. Damask.
- Abdulla ibn Mahmud. (2015). Al-Ihtiiaru littaglilil muhtar. Darul magrifa.
- Ibn Hazhar Ahmad ibn al-Askalani. (1379). Fathul bari fi sharhil Buhari. Beirut. Darul magrifa. 4-t.
- Nizamu ua zhamagatu min gulamai hind. (2000). Al-fataua hindiua al-magrufatu al-fataua al-makkiua, Tahkik Abdullatib Hasan Abdurrahman. Beirut.
- Ibn Humam. (1316). Sharhu fathul kadir. Mysyr. 5-t.
- Al-Kasani Abu Bakir ibn Masgud. (1998). Badaigu as-sanaig fi tartibi ash-sharaig, tahkik Muhammed bin Yasir. Beirut. Darul magrifa. 2-t.
- Uahbatu Zuhaili. (2014). Fikhu islam ua adillatuhu. Beirut. Darul fikr.
- Adilbaeva Sh. (2013). Islamda otbasy. – Almaty. Daur baspasy. 330 b.
- Isauly Muhitdin, Ato as-Synbati. (2010). Otbas gylymhaly. – Almaty. Nur-Mubarak baspasy. 360 b.
- Muhammad ibn Ali ibn Muhammed Shaukani. (1987). Nailul autar. Kair. Maktabatul Kahira.